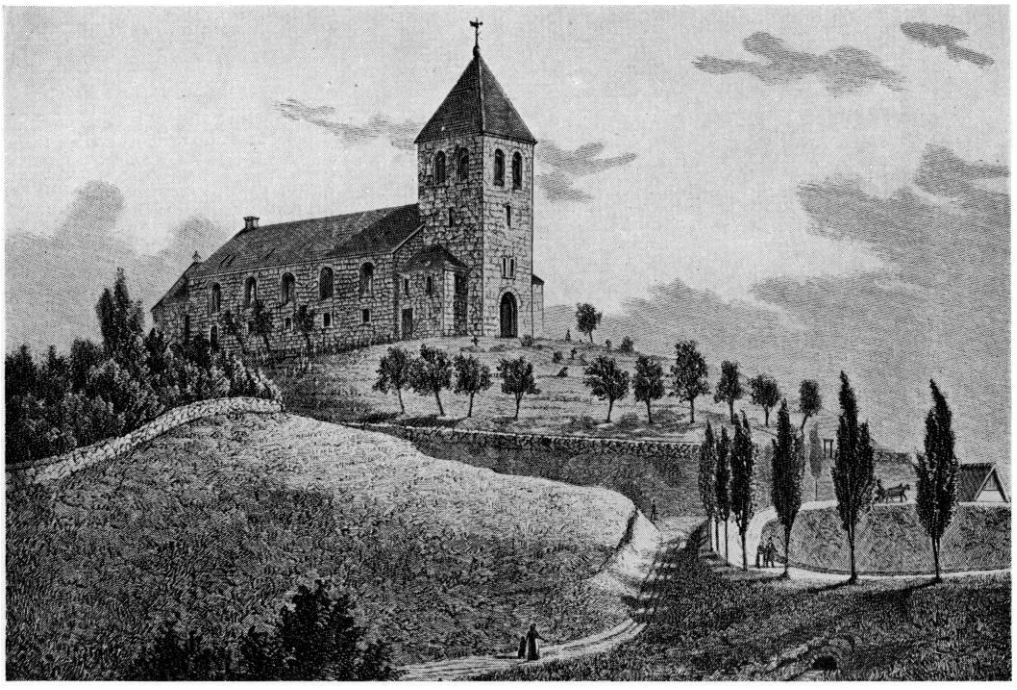

Fig. 1. S. Klemens kirke, set fra nordvest. Efter »Illustreret Tidende« 3. dec. 1882.

S. KLEMENS KIRKE

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Så langt tilbage de skriftlige kilder rækker (1335)[1], er kirke og sogn blevet benævnt efter værnehelgenen *S. Clemens,* ligesom S. Nicolaus en beskytter af de søfarende, men den tidligst yndede af de to. Kirken, som i middelalderen ejedes af ærkebispesædet i Lund, overgik ved reformationen til kronen, til hvilken den hørte endnu 1809[2]; den er siden overgået til fuld selveje (sml. Rønne, s. 36).

S. Klemens har været *herredskirke.* 1543 stævnede de af kongen udsendte danske rigsråder *ting* ved S. Klemens for at høre bøndernes klager over lybske udpresninger[3], og 1574 blev repræsentanter fra hele øen tilsagt »at møde på tårnet ved Klemens kirke« for at være vidne til indsættelsen af en ny landsdommer[4]. Denne offentlige handling burde vel normalt have fundet sted på landstinget i Åkirkeby, og hvorledes udtrykket »på tårnet« skal forstås er uklart. Det kirketårn, som stod indtil 1881, har vanskeligt kunnet rumme så mange, foruden andre »3 fornemme personer« fra hvert af øens sogne, altså i alt mindst et halvt hundrede deltagere. Herredstinget er senere blevet forlagt til Hasle by; Ravn opgiver, at tinget her (»om fredagen udi ugen«) først besøgtes af Klemens kirkes sognemænd[5], vel en rettighed, som fastholdt mindet om, at tinget oprindelig blev afholdt ved deres kirke.

1881—82, ved nedbrydningen af den gamle kirke, blev der fundet i alt 22 *mønter* til en samlet vægt af 20,7 gr i den bortkørte fyld, de fleste (15) danske. Heri er medregnet to højmiddelalderlige »sorte guter« fra Visby på Gotland[6], men af mønterne fra selve kongeriget var kun to middelalderlige: en Knud 6., præget i Lund, og en korshvid (kong Hans, Malmø). Resten af de danske mønter stammede, nogenlunde jævnt fordelt, fra tidsrummet 1563—1858. De syv udenlandske mønter var derimod alle middelalderlige, med und-

tagelse af en enkelt fra Reval præget i Tyskland (2: Lübeck, 1: Rostock, 1: Usedom), og blandt disse var den ældste af de sikkert enkeltvis fundne mønter, men om denne er kun oplyst, at den antoges at stamme fra 1000-tallet og var halv (overklippet?).

Et *kranium*, som i 1700-tallet sad indmuret »udi et firekantet hul udi muren op mod alteret ved den nørre side«, regnedes for hovedet af S. Clemens, uvist dog, »om denne har været den første, som bygte på denne kirke, eller han har været kannik derved«[7]. Af de om kraniet spundne, noget senere nedskrevne *folkesagn*, gik eet ud på, at pandeskallen stammede fra kirkens bygmester, som i sin misundelse på »broder Ole Okkers kirke« havde løbet hovedet ind i muren[8], mens et andet fortalte, at en jætte havde gjort forsøg på at stange kirken omkuld[9], men ifølge begge versioner var pandebrasken altså blevet siddende. Til kirken er desuden knyttet vandresagnene om trolden Find, der flyttede kirkens grundvold, og om den uhæderlige klokkestøber, som stjal det sølv, der skulle give den ny klokke velklang. Den fløj da fra tårnet ned i mosen, hvorfra dens ringen varsler ulykke[10].

Nedbrydningen af den middelalderlige S. Klemens kirke begyndte 7. juni 1881. Grundstenen til den nuværende bygning blev lagt 28. juli samme år, og dens indvielse fandt sted 3. december 1882[11]. Samme dag kunne man i »Illustreret Tidende« læse, at den gamle kirke allerede i mange år havde været utilstrækkelig til besøget, mangen en søndag så fuldt besat, at kirkegængerne måtte løfte armene i vejret, for at præsten kunne bane sig vej fra alteret til prædikestolen. For en del år siden (måske efter synet 1863, rgsk.), var man derfor begyndt at oplægge et fond, og efter at forskellige projekter var blevet forkastede på grund af utilstrækkelighed, især hvor de gik ud på udvidelser af den gamle bygning, »lykkedes det kirkens nuværende præst, provst F"r. Sodemann« at få gennemført arkitekt L. H. Knudsens plan til en fuldstændig nybygning. — Den moderne kirke er muligvis blevet rigelig stor. I 1882 anså man den for »måske landets største landsbykirke, da den rummer ligeså mange tilhørere som f. eks. Stephanskirken i København«. Pulpiturerne nedregnet har den plads til ca. 1000 kirkesøgende; 1850 havde sognet, inklusive Hasle købstads landdistrikt, 1840 indbyggere, ved århundredskiftet ikke stort flere: 2210.

Kirken ligger meget højt, på en lille stejl bakke, som kroner en lav, nord-sydgående ås. Denne er skarpest afgrænset mod vest, hvor den ledsages af en dyb dalsænkning, i hvilken der i 1870'erne skal have stået vand, og dengang skal en mosestrækning tæt øst for kirken ligeledes have været delvis vandfyldt. Hovedlandevejen stryger østen og sønden om kirkebakken, mellem denne og vejen skal der endnu i 1860'erne have været en jordvold på 2—3 meter fra kirkedigets sydøsthjørne ned til vejkrydset sydvest for kirken[12]. Kirkegården er vistnok stærkt udvidet, i al fald mod nord og mod vest, hvor hegnsmuren står ved foden af kirkebakken. Dennes top er i 1937 blevet planeret ud i terrasser, forbundne med vidtløftige trappeanlæg. Den højtliggende kirkegård dominerer dog endnu så stærkt, at man gerne vil tro, at den engang kan have været befæstet, men terrænet er i den grad omformet, at ethvert synligt spor heraf nødvendigvis må være forsvundet.

Bag kirkediget, som er muret af kløvet granit, er der omtrent overalt opfyldt med jord. I dets yderside, med få afbrydelser hele vejen rundt, sidder indmurede binderinge af jern, i alt 43 par, foruden fire enkelte ringe eller ruststpor efter øjebolte. Der er således ikke bindesteder nok til sognets 69 selv-

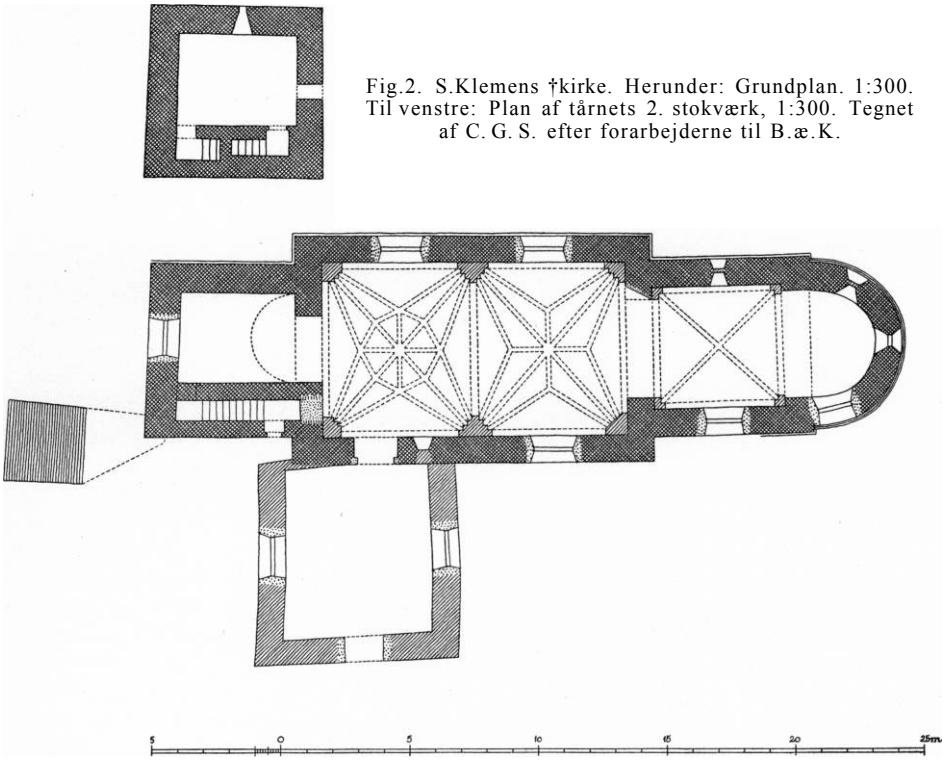

Fig.2. S.Klemens †kirke. Herunder: Grundplan. 1:300. Til venstre: Plan af tårnets 2. stokværk, 1:300. Tegnet af C. G. S. efter forarbejderne til B.æ.K.

ejer-, 15 vorned- og 2 proprietærgårde, men diget er ret nyt, formentlig intet steds nævneværdigt ældre end den nuværende kirke. Omsætningen af kirkegårdsgærdet nævnes 1878, dette arbejde fortsættes 1880, og 1882 stipulerer man, at de største og bedste sten fra den gamle kirke skal anvendes til stendiget mod øst (rgsk.). Det ældre gærde var utvivlsomt af løst stablede kampesten (sml. fig. 1), men måske heller ikke særlig gammelt, eftersom der 1840 blev opsat 166⅓ favne stengærde omkring kirkegården til en samlet omkostning af 183 rbd. sedler.

De fire indgange, een mod hvert verdenshjørne, er ligeledes ny, med granitpiller og låger af jern. Hovedindgangen i øst er tredelt, i en bred køre- og to mindre fodgængerlåger. I diget på begge sider af den lille nordlåge, som fører ud til præstegården, har man for ikke længe siden indmuret de s. 295 omtalte fragmenter af runesten. — I ældre tid var der de sædvanlige trælåger med planketage. Tømmer til en ny kirkeport og brædder til port, låge og »skjul« indkøbtes 1698, og 1710 medgik der 19 stykker tømmer til »kirkelogen«, som vel så har været forholdsvis anselig.

På kirkebakkens sydskrænt, 1874 inden for diget (fig. 3), stod der indtil 1882 et temmelig stort *klokketårn* af den for øen karakteristiske, eftermiddel-

alderlige type. Tårnets underdel var muret, formodentlig udelukkende af rå og kløvet kamp, 7,8 m i kvadrat. Mod vest, hvor syldstenene lå blottede (fig. 4, til venstre), har murhøjden vistnok andraget noget lignende. Efter anbringelsen af de på opmålingsskitsen viste døre og murankre kan man skønne, at klokketårnets kampestensparti har været delt i to etager, forneden en ganske lav, kælderagtig, vel benyttet som materialhus, hvortil der var selvstændig indgang i syd, og derover et betydelig højere stokværk, op til hvis højtsiddende, retkantede dør i øst der i 1874 førte en simpel trætrappe. En stærkt fremspringende konsolsten sås rage ud under døråbningens nordvange. Man kan antage, at der oprindelig har været en lignende sten under sydvangen, som tillige med den første har båret en udvendig repos fra en ældre, mere solidt udført trappeopgang. Noget over højden af denne sidste dør sås et par store murankre mod øst og et par lignende, anbragt noget højere, mod syd. De markerer sikkert fire senere indlagte ankerbjælker af træ, som to og to har krydset hinanden højt oppe i tårnunderbygningens andet stokværk. Denne etage kan have haft lysåbninger, men deres tal og anbringelse er ukendt; der har i al fald ingen været mod øst eller mod syd.

Tårnets øverste etage, i hvilken der var plads til tre klokker, var af egebindingsværk, 5 x 5 stolperum, forsynet med løsholter, dukker og opløbere. Konstruktionen var således ganske enkel, almueagtig, men tårnets bindingsværk er ret ofte blevet repareret og fra tid til anden fornyet, hvorved en del mindre livsvigtigt tømmer er blevet fjernet. Skråbånd nævnes vel ikke i ældre tid, men ved en istandsættelse anno 1700 indsatte man nyt »foedtræ« på den vestre side, og fodtømmeret er blevet vedligeholdt indtil 1845, da man udskiftede det med kløvet granit, som var hugget »vinkelret på de tre sider«. Taggavlene, som vendte mod nord og syd, var i ældre tid beklædt med træ; 1692 fik klokketårnet en ny sydgavl, mens man indskrænkede sig til at reparere den nordre med de tiloversblevne gamle brædder. 1874 var begge gavle udmurede; så langt man kan følge det tilbage i regnskaberne, har taget altid været hængt med tegl.

Den nu stående, *moderne kirkebygning* fra 1882 (arkitekt: L. H. Knudsen; alle entreprenører: københavnske) er af kløvet granit, sammenføjet kyklopisk, som i en bølgebryders glacis, dog er alle dør- og vinduesindfatninger, gesimser og andre arkitektoniske led af glathugne granitkvadre. Den skal være opført i romansk stil »med motiver fra de på Bornholm eksisterende gamle granitkirker«, men i hvert fald det indre er eklektisk. Kirken består af apsidalt sluttet kor og et stort, bredt langhus, foran hvis vestgavl der står et forholdsvis undersætsigt tårn, som flankeres af lave trappeudbygninger (fig. 1). Tårnets underrum gør tjeneste som forhal. I det indre har apsiden muret hvælv, kor og skib træloft, der over det sidste er tøndehvælvet og bæres af træsøjler. Langs ski-

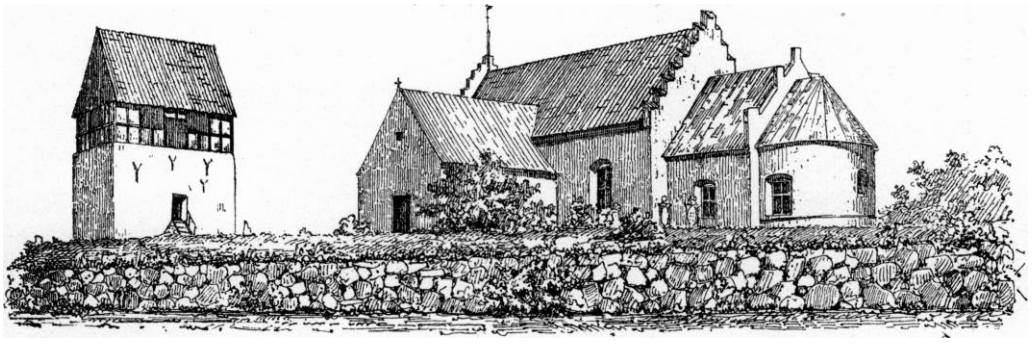

Fig. 3. S. Klemens †kirke 1874, set fra sydøst. Efter B.æ.K. (O.V. Koch).

bets sider er der store pulpiturer, ligeledes af træ. Tagene og tårnets lave, firsidede spir er tækket med skifer; ydermurene står blanke.

Den nedbrudte, ret anselige *middelalderlige kirke* bestod af fire romanske bygningsafsnit: apsis, kor, skib og underdelen af et vesttårn, som vistnok alle var samtidige, og havde desuden et meget stort, senmiddelalderligt våbenhus, som var tilbygget foran syddøren.

Ifølge iagttagelser af havneingeniør H. Zahrtmann, der førte tilsyn med ombygningen, var det romanske anlæg velbygget: »Mørtelen i kirken var meget god, så at, uagtet bygningen stod uden fundamenter, næsten helt ovenpå jorden, havde murene gennemgående holdt sig godt. Bygningsmaterialet var hovedsagelig uregelmæssige sten af de forskellige slags, som findes her på Bornholm, men der fandtes også sandsten af samme slags, som, skåren i uregelmæssige retvinklede sten, er brugt i store partier i Vestermarie kirke. Denne sandstensart er meget blødere og lettere at bearbejde end den bornholmske, og må sikkert være tilført Bornholm andet steds fra. Desuden fandtes der inde i murene frådsten, hvilken stenart heller ikke nu findes på Bornholm. Ingen af delene fandtes i større partier, men kun spredt hist og her i murene, så det tyder hen til, at man ved opførelsen af den gamle Klemens kirke har brugt nogle rester fra en nedbrudt bygning«. - Det har siden vist sig, at den bløde sandsten alligevel er bornholmsk, en varietet fra de grønne skifre (sml. Vester-Marie s. 228, Å kirke s. 136), og at frådstenslejer findes nordligt på øen (sml. kildekalk, s. 18f), men dermed er intet afgjort om værdien af Zahrtmanns bygningsiagttagelser. Hans formodning om, at den gamle S. Klemens delvis skulde være opført af genanvendt materiale, stammende fra en ældre bygning (ældre stenkirke på stedet?), er dog vanskelig at acceptere, eftersom han ikke har oplyst, hvor i murværket de genanvendte materialer blev fundet. Muligvis stammer de fra det 1798 nedbrudte tårnparti, og er senere kommet ind i murværket ved en reparation som den i 1842 (sml. nedenfor). 1874 sad der vitterligt et par frådsten i indervæggen af den bevarede del af tårntrappen.

Den romanske kirke havde skråkantsokkel, jorddækket mod syd, men synlig på hele nordsiden og på apsiden, hvor den lå en del højere end ellers og indgik som underste led af en dobbeltsokkel, hvis øverste fremspring var profileret som en stor rundstav, svarende til tårnsokkelen i Å kirke (s. 146). *Apsiden* havde oprindelig haft 3 vinduer, af disse stod det nordre blændet i lysningen, men ellers velbevaret, midtvinduet var stadig i brug, mens det søndre var slugt af en stor, nymodens lysåbning. Under tagskægget havde apsiden et fremspringende gesimsskifte, hvis nedadvendende kant var skrå.

I *koret,* hvis grundplan var ret nøje kvadratisk, fandtes der mod nord et i lysningen blændet, oprindeligt vindue, som målte 68 x 112 cm i ydre murflugt. Den ret anselige korbygning forekom lav i forhold til det meget ranke *skib,* hvis murhøjde over sokkelen var omkring 5,20 m, og som havde mistet næsten alle romanske detaljer. Norddøren kunne ikke spores, hverken 1857 af Brunius, eller 1874 ved opmålingen (ikke vist på tegningerne i B.æ.K.). Syddøren var i brug, men stod forhugget udvendig, ifølge Brunius ændret her »för insättande af en träkarm med utåtgående dörrar«, en molest, som kan have været meget sen, foranlediget måske af det uheldige råd i kirkesynsloven af 1861. Men i så fald må det »store egetræ«, som man 1732 »tillavede og indførte over kirkedøren« (rgsk.), have ligget andet steds, og 1874 var døren indvendig afdækket med en fladbue, hvis alder ikke kendes. Lidt øst for syddøren var der bevaret et oprindeligt vindue, som skjultes af våbenhuset, men i det indre stod synligt som niche (81 x ca. 165 cm). Vinduets placering tæt op til dørstedet, ⅓ væglængde fra sydvestre inderhjørne, røber tydeligt, at der oprindelig må have været to lysåbninger i skibets søndre langmur. De »to små vinduer på kirkens nordre side«, hvorom en synsforretning 1817 bemærker, at de »er alt for små, og bør snarest udvides« (hvilket skete 1822), kan derfor meget vel have været romanske.

I det *indre* havde apsiden bevaret sit halvkuppelhvælv, formentlig det oprindelige, og derudover, ifølge målebladspåskrift af O. V. Koch, et »ubetydeligt spor af gesims«. Målskitsen viser snittet af et 18 cm højt arkitekturled, med dobbelt rundstavsprofil i underkanten og springende 8 cm frem for vægfladen, sikkert et kragbånd. Sandsynligvis har også den brede, runde korbue været romansk. Dens kragled er på de færdige tegninger til B.æ.K. angivet som skråkantede, men på et måleblad vises de med faldende overside og fals i underkanten. Af andre målskitser fremgår desuden, at korbuens nordvange havde en stor afskråning (vedskrift: »borthugget for stolene«), en detalje, som heller ikke røbes af de publicerede opmålinger, men omtales af Brunius: »Triumf- och tribunbågen ha . . . blifvit på ett vandaliskt sätt afstympade«.

Vesttårnet, der stod som en torso, nedskåret til samme højde som skibet, hvis tag var forlænget ud over stumpen, frem til den som gavl tilrettede tårnfront,

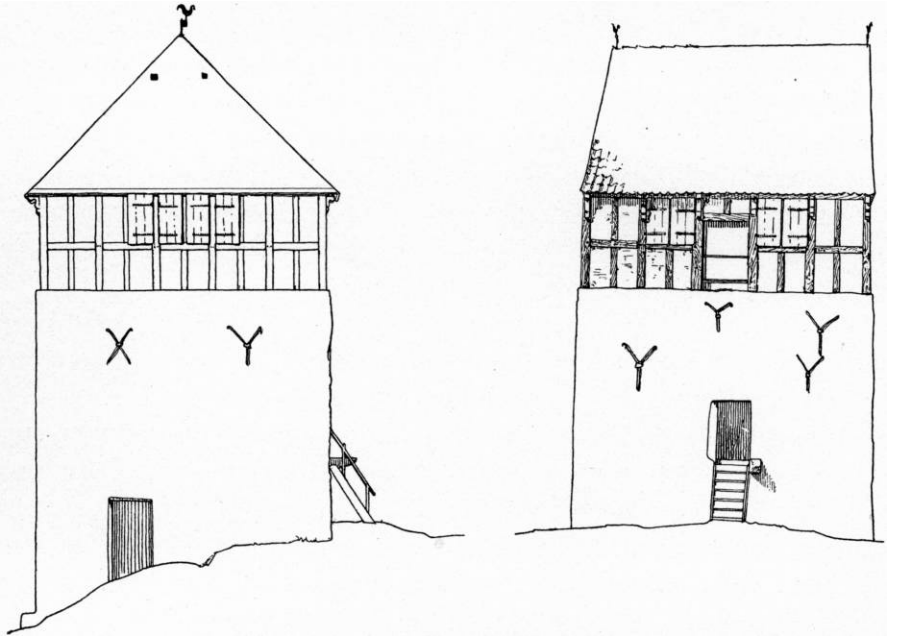

Fig. 4. S.Klemens kirke. †Klokketårn. T.v. syd-, t.h. østfacade. 1:100. Målt af O.V. Koch o. 1874.

har formodentlig været jævngammelt med kirken. Dette fastslås vel intetsteds direkte, men Zahrtmann, der med præcision har iagttaget de træk, som afslørede, at de under hans tilsyn nedrevne tårne i Vester-Marie og Rutsker var senere tilføjelser, ved intet at berette om manglende forbandt, eller om andre øgningsspor, opdaget under nedbrydningen af S. Klemens.

En rundbuet arkade, anbragt omtrent nøjagtig midt i skibets vestvæg, førte ind til det tøndehvælvede *tårnrum,* som var forskudt en del mod nord på grund af de ulige murtykkelser. Den ca. 2,2 m tykke sydmur omsluttede tårntrappen, som var utilgængelig fra kirkens indre. B.æ.K. oplyser fuldstændig rigtigt, at det »ikke er umuligt, at indgangen tidligere har været fra kirkens skib; thi på det sted, hvor den så måtte have været, nemlig for enden af trappen, er murværket ikke i forbandt med sidevæggene«. Under nedbrydningen iagttog Zahrtmann, at denne inderdør virkelig havde eksisteret. Den var lukket med en murklods, som lod sig tage ud som et samlet hele, men den var ikke særlig gammel, eftersom dens afdækning bestod af to stykker tømmer, »hvilket snarest tyder på en ikke oprindelig gennembrydning af muren«.

Den romanske trappedør fandtes udvendig i sydmuren, langt mod øst. Brunius, som mente, at alle virkelig gamle kirketårne måtte være bygget af forsvarshensyn, og derfor nødig anerkendte udvendige trappedøre i terrænhøjde, siger om denne døråbning, at den »visar sig vara ursprunglig«. Han beskriver den som retkantet, sat med skarpkantet indfatning af huggen kalk-

sten, og »ovanlig smal och låg, ... för att i muren få tillräcklig plats för den inåtgående dörren«, bag hvilken der 1881 blev fundet stængebomshuller i begge karmsider (Zahrtmann). Fra denne underdør førte et lige, efter bornholmske forhold bredt og mageligt trappeløb opad mod vest. I det oprindelige murværk sås her et par frådsten; øverst i nordvæggen, bag en repos, var der en retkantet dør, som førte ind til tårnets *2. stokværk*. Dette havde mistet sit tøndehvælv, hvis runde form dog endnu aftegnede sig på rummets østvæg, dels som en farveforskel, dels ved mørtelspor. Nordvæggen bøjede sig desuden svagt indad, »og i denne bøjning ses fladere sten med hældende leje, aldeles tydeligt begyndelsen til en hvælving« (B.æ.K.). I nordvæggen var der en smal, lige afdækket lysspræk ke, mod øst en næppe oprindelig gennemgang med en stejl murtrappe til skibets tagrum. Østligt i sydvæggen gav en rektangulær, af velhuggen silurkalk muret dør adgang til næste trappeløb, som lå direkte over det foregående, men var afbrudt lige over femte trin.

1857 fastslog Brunius, at tårnet aldrig havde været højere, en antagelse, mod hvilken Hans I. Holm med føje har opponeret i B.æ.K., vægtigst ud fra tekniske betragtninger. Det er forunderligt, at den rette sammenhæng så hurtigt var blevet glemt, eftersom tårnet, der kaldes smukt af Ravn, først er blevet afkappet så sent som i 1798, efter ordre fra kirkekommissionen (rgsk.). Indtil da har tårnet vel endog været anseligt, i alt 4 stokværk højt. På langsnittet i B.æ.K. finder man etageadskillelsen mellem *3. og 4. stokværk* markeret som et bredt murafsæt mod øst og mod vest, godt 130 cm under skibets tagryg, udnyttet som støtte for en ankerbjælke. I kirkeregnskabet omtales desuden to »lofter« i kirketårnet, hvilket næppe kan gælde dettes hvælvede etager. Tårntagets form omtales intet steds, men de fem 13 alens bjælker, som man 1692 indlagde »øverst i kirketårnet«, tillige med »tvende sparrer og til hver bjælke to skråstivere« (rgsk.), må vel henføres til en reparation af tårnets tagværk. Bjælkelængden er så stor, at tagskæggets fremspring må have været omkring 60 cm, et udhæng, som vistnok passer dårligt til et saddeltag, bedre til en pyramide. Muligvis har tårnet haft en hætte, svarende til Vester-Maries.

Tilføjelser og ændringer: Foran skibets syddør var der tilbygget et efter de svære murtykkelser at dømme middelalderligt *våbenhus*. Det var påfaldende stort, havde omtrent nøjagtig de samme dimensioner som våbenhuset ved Vester-Marie, og dets vestre flankemur greb ligesom dettes om på vestsiden af kirkegavlen. Såvel døren som et bredt vindue i hver af langmurene var nymodens; de to sidste havde fået ny »fordybninger« 1850, samtidig med at der påmuredes gesimser (rgsk.).

I sengotisk tid, vel snarest *omkring 1450,* havde man udskiftet kirkerummets romanske trælofter med *ribbehvælvinger,* som må have virket næsten egnsfremmede på Bornholm, hvor der nu kun findes munkestenshvælv i Ruts og i

Å kirkes kor, og nogle hvælvingsfragmenter på Hammershus. Det i koret indbyggede hvælv var forholdvis enkelt, hvilende på halvanden stens hjørnepiller, i hvis fals de halvstens ribber løb af med en skrå afskæring temmelig lavt over gulvet. Vægbuerne var spidse, ligesom i de øvrige hvælv, kapperne svagt ophvælvede. — I skibet var der to høje, luftige stjernehvælvinger, de eneste på øen af denne rigere type. De hvilede på tredobbelt falsede piller med høje, skråkantede kragled, og i dem begge samledes de kvartstens ribber af en topring om issepunktet, som var lukket i østhvælvet, åbent i det vestre, hvis ribbe-knudepunkter desuden var forbundet med tværribber, dannende en stor, ottekantet figur, koncentrisk med topringen. I skibets hjørner løb ribberne af med en skrå afskæring i pillernes false, på vægpillerne tjente kragbåndene som ribbevederlag. Alle hvælvene havde trækhuller i kapperne.

Af uvis alder, men dog sikkert opsat efter reformationen, var den store, vistnok hovedsagelig af kampesten opførte, runde sprængbue, som støttede tårnets sydvesthjørne. Buen udsprang fra en kolossal, fritstående pille, som målte 3 m i firkant og var tækket med spån. Muligvis har tårnets nordvestre hjørne været afstivet på tilsvarende måde, idet der nemlig 1832 opsættes tømmer på »de to piller, som står mod vest op til kirken« og lægges nyt tag »på pillerne« (rgsk.).

Kirkeregnskaberne omtaler med næsten monoton regelmæssighed forandringer ved vinduerne, således 1689 »2 vinduer at gøre ved fonten i kirken«, altså i tårnrummet. Det drejer sig antagelig om et todelt vindue mod vest, eftersom man samme år har bogført en udgift for træ til en dobbelt vinduesbue. På denne plads viser tegningerne i B.æ.K. et enkelt, ret stort vindue, som næppe har været ældre end fra omkring 1800. — 1690 forfærdiges »det store vindue sønden for prædikestolen« med 64 ruder å 2 sk., uden tvivl vinduet på skibets sydside.

1840 måtte man »rytte med den omstyrtede kirkemur«, samt beklæde den ved nedstyrtningen forvoldte åbning i muren. Skaden blev repareret to år senere, og samtidig bestemte man, at den »øverste trappegang« skulde nedhugges og bortryddes. Muren skulle forblive af samme tykkelse som den gamle og opføres af kampesten. I hvert fald det sidst nævnte repareringsarbejde må have fundet sted i tårnet. Holm har bemærket, at murværket øverst i tårntrappens indre sidevæg var »forhutlet«, og at sydvestre tårnhjørne var omsat med andet materiale foroven, hvor muren var noget tyndere end ellers.

Tårntagets materiale inden nedbrydningen 1798 omtales ikke. Ifølge Brunius var tårnstumpen 1857 teglhængt, mens resten af kirken, dog vel med undtagelse af våbenhuset, havde blytag, men 1874 fandtes der kun bly på korets søndre tagflade og på apsiden, resten, inclusive våbenhuset, var hængt med vingetegl.

Tagværkernes alder fremgår ikke af opmålingerne, dog er det muligt, at skibets tagkonstruktion, som var af krydsbåndstype, kan have været senmiddelalderlig. Korets taggavl havde 5 murede opsatser, måske de nedskårne, men i så fald næppe fuldtallige, stumper af gotiske fialer. Skibets østgavl havde 15 kamtakker, som var afdækket umiddelalderligt, med fald bort fra taget. Vestgavlens takkede kam var muligvis yngre end 1798 og kronedes af en lang husbrand med vindfløj, sikkert det »spir«, som blev fastgjort 1850 (rgsk.).

KALKMALERIER

Kontrakten mellem kirkeinspektionen og entreprenøren indeholdt efter ministeriets ordre en bestemmelse om, at hvidtekalken i den gamle kirkes indre varsomt skulle bankes af, og at den tilsynsførende kunne forlange gamle dekorationer (»og lignende«) undersøgt, hvis det kunne lade sig gøre uden at forsinke arbejdet utilbørligt (rgsk.). Uvist hvorfor, kom afbankningen sent i gang, en fjorten dages tid før den dato, som var berammet for nedbrydningen. Der var således næppe levnet Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring nogen rimelig frist til at foretage en sagkyndig undersøgelse. Worsaae måtte da bede ministeriets tilsynsførende, havneingeniør H. Zahrtmann, om at forsøge, hvad han selv kunne udrette. Zahrtmann løste den uvante opgave med konduite, idet han bilagde sin meget knappe indberetning med et sæt fotografier, taget af Stöckel i Rønne, muligvis de ældste kendte fotografiske optagelser af danske kalkmalerier.

Ringest faldt de billeder ud, som Zahrtmann lod optage i *skibet.* Her var der, ifølge Sodemanns varsko af 23. maj 1881, »især på de ældste vægge indenfor de bagefter indsatte hvælvinger adskillige klart fremtrædende menneskegrupper m.m.«. Disse *kalkmalerier* må således have været ældre end de nedenfor omtalte i koret, men de var »så ødelagte, at her ingen udtydning kan gøres« (Zahrtmann), hvilken dom de eksisterende fotografier bekræfter.

Udsmykningen i koret var sengotisk, vel snarest fra det første årti eller så af 1500-tallet, og har tilsyneladende været indskrænket til hvælvet, som til gengæld stod fuldt udmalet. Hvælvingsribbernes dekoration var mager, vistnok udelukkende ganske nødtørftige bølgeranker, men i alle fire kapper fandtes der interessante *figurfremstillinger,* hvis værdi umiskendeligt røbes af de primitive fotografier. De valgte emner synes ved første øjekast mærkelige, men der har været god sammenhæng i billedernes tankeindhold. Det indledende billedes tilsyneladende så muntre symbolik anskueliggjorde livets korte forfængelighed, det næste dets vanmagt over for døden, mens de to afsluttende malerier på mere hævdvunden måde berettede om sjælens prøvning og den yderste dag.

Seriens første billede var malet på den fornemme plads i hvælvets østkappe,

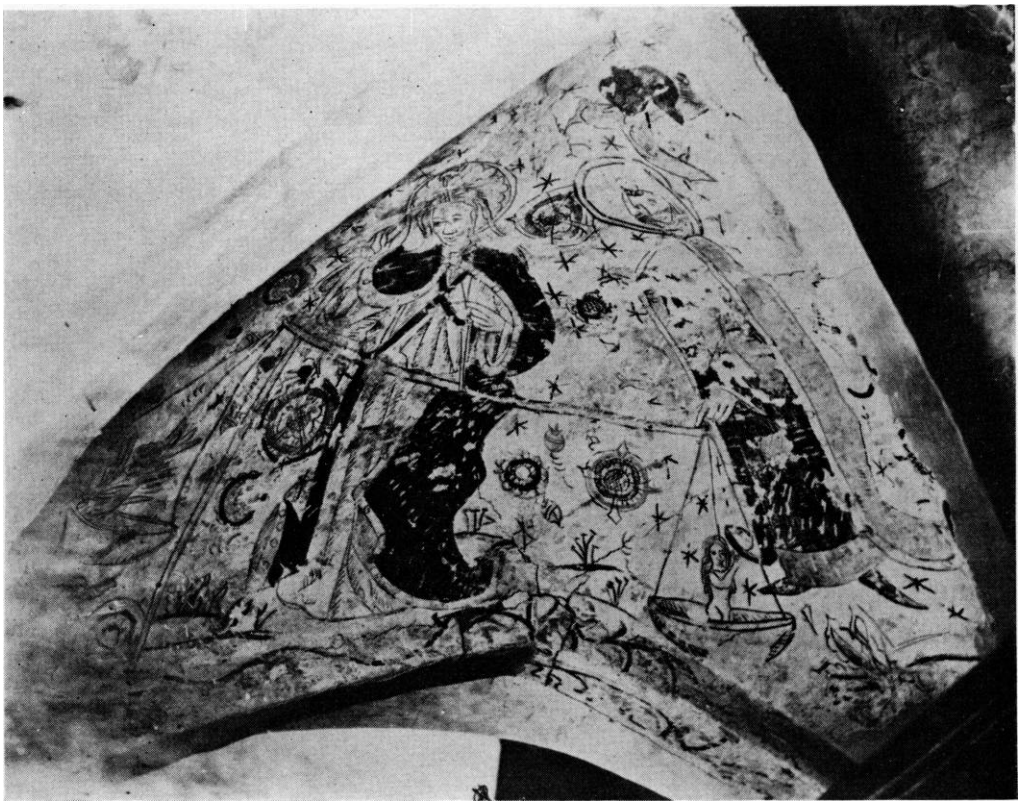

Fig. 5. S. Klemens †kirke. Kalkmaleri, »Lykkens Hjul«, i korhvælvets østkappe. Stöckel 1881

over alteret, og har således været det, menigheden tydeligst kunne se. Motivet er sjældent, en fremstilling af *Lykkens* (eller Tidens) *Hjul*[13] (fig. 5), hvis smalle fælg drejer med solen, bevægende sig opad i billedets venstre part, nedad til højre. Øverst på hjulet sidder en kronet mand, i kortvarig nydelse af den højde, hvortil han er blevet hævet. I hænderne fører han magtens insignier, og bag ham flagrer et skriftbånd, hvis minuskel-beskrevne ender er synlige over hans skuldre. På fotografiet er forkortningen så kraftig, at den kun muliggør en læsning af skriftbåndets venstre ende, der står her: »regn«, indskriftens første ord har vel så været »regno«, »jeg hersker« (eller »behersker«). I så fald ville denne vedskrift ordligt stemme overens med den, som læses ved det omtrent samtidige lykkehjul i Tingsted kirke på Falster, men formuleringerne af de to fremstillingers indskrifter har tydeligt nok ellers været meget forskellige, og trods forkortningen viser fotografiet klart, at der må have stået flere bogstaver, end bare et »o«, til højre for vor kronede mand. Ved hjulets venstre side var maleriet en del ødelagt, på fotografiet skimter man her en ung, barhovedet mand, som klamrer sig fast og er på vej op. Over ham et bånd, af hvis indskrift et ord i midten, »regnum« (»regering«, »herredømme«), tydeligt kan læses. Den klare mening kan suppleres på forskellig vis, f.eks.: »in (eller: ad) regnum it (eller: eo«), ɔ: »han (eller: jeg) stiger op til herredømmet«, men dette er måske for lidt subtilt. — Også til hjulets højre side klynger der sig en skikkelse, men nu med hovedet nedad, og nederst er en ung junker på nippet til at give op, kun den ene hånd har endnu fat i hjulets fælg. Hans dragt er modepræget: Hoserne stramme, kjortelen meget kortskørtet, med vældige, ensartet vide langærmer, stukne på tværs, og bredt udskåret, kun sammenholdt af snore, over det store skjortebryst. Når han falder, vil han styrte lige ned i den åbne grav, hvis omrids er skitseret nedenunder. Til venstre et skriftbånd med forviskede minuskier, muligvis begyndende med: »venit in . . .«, ɔ: »han kommer til . . .« (graven; der er plads til et »sepulcrum«, eller en glose af samme betydning), men i så fald har ordene været skrevet ud i et.

Nedenfor hjulet var der figurer i begge kappeflige, bedst bevaret i den nordre, hvor fotografiet viser 5 personer, stående i klynge. I forgrunden, regnet fra venstre, først en mand (præst?), iført et langt, omtrent ærmeløst klædningsstykke, som lader de vide (skjorte?-)ærmer fri, og med hat, formet som en keglestub, på hovedet. Dernæst en bisp, og endelig en pave. Alle tre peger fingre ad, eller løfter hænderne i undren over lykkehjulet. Bagved præsteskabet ses hovederne af endnu to tilskuere, det ene på lidet nær udslettet, det andet, nær billedets rand, friskt malet, forestillende en bondesaftig, klumpnæset deje i hovedlin.

Motivet i søndre hvælvkappes billede var ligeledes ualmindeligt. Der var her malet en fremstilling af *Døden som Høstmand*, vist som en halvnøgen, gulbrun

Stöckel 1881

Fig. 6. S. Klemens †kirke. Kalkmaleri »S. Michael som Sjælevejer«, i korhvælvets vestkappe.

kæmpeskikkelse, i færd med at tage skår med sin le[14]. Bag lebladets æg stod en gruppe, på fotografierne tælles mindst 5 personer, atter med bisp og pave i forgrunden, og »præsten« har næppe heller manglet. Til venstre stod to skikkelser, nærmest beskueren tilsyneladende en skipperskægget mand af almuen, med drøje, bestemte ansigtstræk og iført knækort dragt. Fotografier viser bag ham og mere til højre en særdeles langbenet yngling; måske er det ham, som holder noget flagrende i sin løftede venstre hånd. Billedets modsatte side var stærkt ødelagt. En optagelse af dette parti viser kun fragmenter af dødens venstre ben, omslynget formentlig af en slange. Længst til højre skimtes desuden spor af et par lange mandeben i stramme hoser, og nederst er hvælvkappens flig udfyldt med en lille, tårnprydet fantasibygning.

Maleriet i vestre kappe var seriens bedst bevarede. Man så her en fremstilling af *S. Michael som Sjælevejer* (fig. 6). Ærkeenglen var afbildet i hvidt, fodsidt klædebon, sammenholdt over brystet af et korslagt bånd, og havde derover en

stor, smalbræmmet kappe. Om det grovtskårne, rolige ansigt udfoldede hans stride lokker sig frit, uhemmet af et kun med streger antydet korsdiadem. Glorien havde man husket, men af vinger sås åbenbart ikke den mindste antydning. Højre hånd førte den store korsstav med fanen, S. Michaels vanlige attribut, den venstre holdt den store sjælevægt. Engelens opmærksomhed var fanget af den venstre skål, som en flok smådjævle ivrigt bestræbte sig for at tynge ned. Vejningen faldt dog ud til fordel for sjælen, en lille nøgen kvindeskikkelse i højre vægtskål, som Jomfru Maria stille tvang i den rigtige bevægelse med spidsen af en finger. Guds moder var fremstillet i fodfri kjortel og lang kappe; om hovedets lin var der tegnet en mærkelig glorie, mindende om en stiv kyse.

Det afsluttende billede fandtes i nordkappen, hvor *Dommedag* var skildret på mere traditionel maner. I centrum Kristus siddende på sin herligheds trone, til venstre den knælende Maria, til højre antagelig, som reglen gerne er, Johannes den Døber, men denne omtales ikke af Zahrtmann, og fotografierne svigter her. Til gengæld har de ret tydeligt fastholdt hændelserne foran Kristi fødder, hvor en nys opstanden snappes bagfra af en djævel, ilende til fra helvedgabet, som må have befundet sig i billedets højre rand. Andre døde rejser sig i deres grave, og S. Peder, skuldrende en vældig nøgle, fører en flok retfærdige til de saliges boliger, som brammer med store glasvinduer.

Jordsmonnet under figurernes fødder havde kunstneren markeret ved terrænfolder, hvori der groede småvækster, men baggrundene var helt uvirkelige, tæt fyldte med seksoddede stregstjerner. Mellem disse var der med rund hånd udstrøet skematiske rosetter, mere realistisk holdte faldende blade og forskellige småfrugter og bær.

Billedernes kulturhistoriske værdi ville nuomstunder ikke kunne bestrides, og i Zahrtmanns øjne var de »en smuk, med kunstnerisk dygtighed udført dekoration«. Det er nok muligt, at de skitsemæssigt henpenslede kalkmalerier har virket kraftigt, netop som dekoration, men herom kan man nu vanskeligt dømme. Billedernes farveholdning lader sig ikke skønne af de fotografiske optagelser, men den har rimeligvis været enkel, overvejende bestemt af røde og gule okkere i hovedpersonernes klæder[15]. Man kender næppe flere arbejder af denne mand, som åbenbart var en lidet skolet maler, men hvis karakteriseringsevne — og til en vis grad også tegnetalent — ikke har været ganske ringe.

Af *senere kalkmalerier* har Thurah noteret et par våbener og deviser, som antagelig er blevet udslettet ved kirkens istandsættelse 1746. Under hvælvingen på nordsiden stod: »Anno F. 3. 1656. — Hr. Joachim Gierstorff, S. Frue Øllegaard Hvidtfeldt. — Non pace triumphus major (o: Fred er den største sejr)«. Gersdorf var lensmand på Bornholm 1651-58.

»Under hvælvingen på søndre side« stod Frederik 3.s initialer og valgsprog:

»Dominus providebit« (ɔ: Herren vil drage omsorg), og derunder: H.S.F.B.Y. A.F., ifølge Thurah amtmand (1662-73) Hans Schroder (1669 adlet v. Løwenhielm) og hans frues forbogstaver (ɔ: Hans Schroder, Fru Bertha von Ahlefeldt), samt fyndsproget:

»Magnanimus metu non frangitur	»Den storsindede knuses ikke af frygt
non potestate mutatur	forandres ikke ved at få magt,
non extollitur prosperis	bryster sig ikke af heldet,
non tristibus mergitur«.	nedslås ikke af bedrøveligheder«.

»Udi det store vindue«, muligvis det på skibets sydside, stod malet: »1634, da er kirken blevet renoveret«, men Thurah oplyser ikke, om denne indskrift fandtes på murværket, eller var indbrændt i en rude[16].

INVENTAR

Samtidig med opførelsen af den nuværende kirkebygning fornyedes inventaret som helhed, dog forblev af det gamle inventar enkelte stykker i brug, mens andre genstande har fundet husly i Bornholms museum.

Alterbordet er nyt. Som *alterprydelse* tjener et nyt krucifiks i stor udskåren ramme.

**Altertavle* (fig. 7) i renaissance fra o. 1600, beslægtet med Vester-Maries gamle altertavle (s. 237). Storstykket er delt i to arkadefelter med dobbeltsvungne bueslag, som i nedhænget i midten har et udskåret mands- og kvindehoved; pilastrene har listekapitæler og diamantbosser på skafterne. Arkadefelterne flankeres af tre meget slanke søjler med primitive volutkapitæler og stive akantusbladskeder. Foran storstykket er på små postamentfremspring yderligere anbragt to tilsvarende søjler uden bærende funktion. Storgesimsen har glat frise med fremspring over de to sidstnævnte søjler. Topstykket er formet som en trekantgavl, der på de skrå sider bærer to udskårne spiraler med akantusblade, rimeligvis tavlens oprindelige storvinger; øverst er anbragt et udskåret englehoved. Yderst på storgesimsen findes to drejede kugler, antagelig de sidste af seks »toppe«, som blev drejet til alterets prydelse 1822 (rgsk.).

I stor- og topstykke findes malerier (olie på træ) fra 1731 (rgsk.), i storfelterne mannaregnen og den hellige nadver, i topfeltet opstandelsen. Under billederne og i postamentfeltet står senere opmalede skriftsteder med gylden fraktur og skriveskrift på sort baggrund, i frisefeltet desuden årstallet 1731. Den øvrige staffering er fra 1800'rne, rimeligvis 1866; en del broget marmorering af ældre dato er bibeholdt. De malede årstal 1635, 1663, 1731 og 1866 i tavlens venstre side henfører antagelig til fire stafferinger. I Bornholms museum.

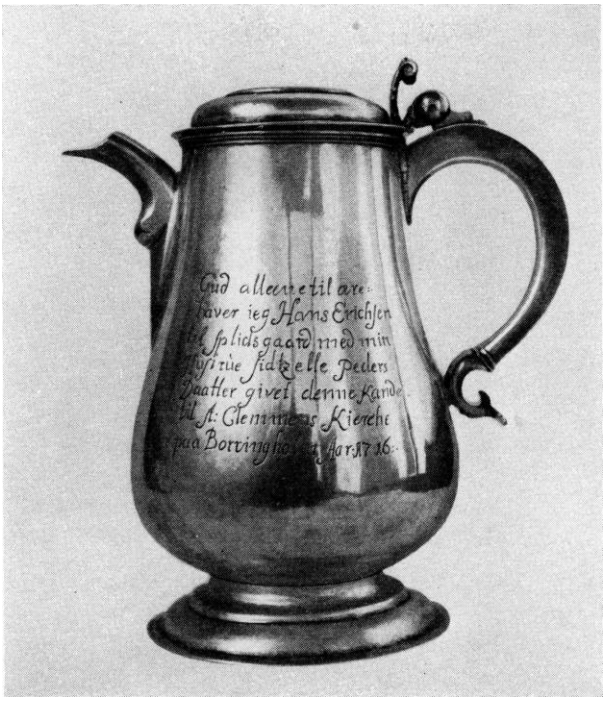
O. N. 1944

Fig. 7. S. Klemens kirke. *Altertavle (s. 289).

Altersølv. Kalk og *disk* fra 1887 (rgsk.). †*Kalke.* 1) Den brøstfældige kalk blev 1732 omgjort (rgsk.). 2) 1844 blev kalk og disk stjålet, og et nyt sæt anskaffedes (rgsk.). *Oblatæske* fra 1887 (rgsk.). †*Oblatæske* af sølv, nævnt 1733 (inv.) og senere. *Vinkander.* 1) (fig. 8) fra 1716. Rund, profileret fod med fodplade, pæreformet, glat korpus med lille, kantet hældetud og svungen hank, som forneden ender med et glat skjold. Rundt låg med hængsel og gæk. Højde 19 cm. På siden findes en graveret kursivindskrift: »Gud alleene til ære haver jeg Hans Erichsen til Splidsgaard med min Hustrue Sidtzelle Peders Daatter givet denne Kande til St. Clemmens Kierche paa Rorringholm Aar 1716«. Under bunden Københavns bystempel 1716 og mestermærke fra 1703, vistnok for Ditlev Dyhre (Røje s. 46). 2) Af plet, fra 1887 (rgsk.). †*Vinflasker* af tin nævnes 1698 og senere (rgsk.).

Sygekalk og *disk* fra 1887 (rgsk.). †*Sygekalke.* 1) En forgyldt kalk og disk nævnes 1733 (inv.). 2) En ny sygekalk med disk og oblatæske samt etui anskaffedes 1773 (rgsk.).

Alterstager (fig. 9), senmiddelalderlige, 60 cm høje. Den høje, profilerede fod står på tre tæer, der har form som løveansigter. Det runde skaft er let tilspidset og smykket med graverede dobbeltstreger og to svære, skarpkantede ringe.

E.S.1952

Fig. 8. S. Klemens kirke. Vinkande 1716 (s. 290).

Under den øverste udgår to s-formede arme, hver med fire skarpkantede ringe. De tre lyseskåle, hvoraf den midterste sidder en kende højere end de to yderste, har form som omvendte kroner med en krans af gennembrudte liljer. Lysetorne af træ. På foden af den ene stage er graveret et bomærke.

**Røgelsekar* (fig. 10), sengotisk. Rund, glat underdel (fornyet) og højt, spidst låg med tre store gennembrudte og graverede treblade. Ophængt i tre svære jernstænger, samlet i en stor ring foroven. Selve karret 20 cm højt. I Bornholms museum.

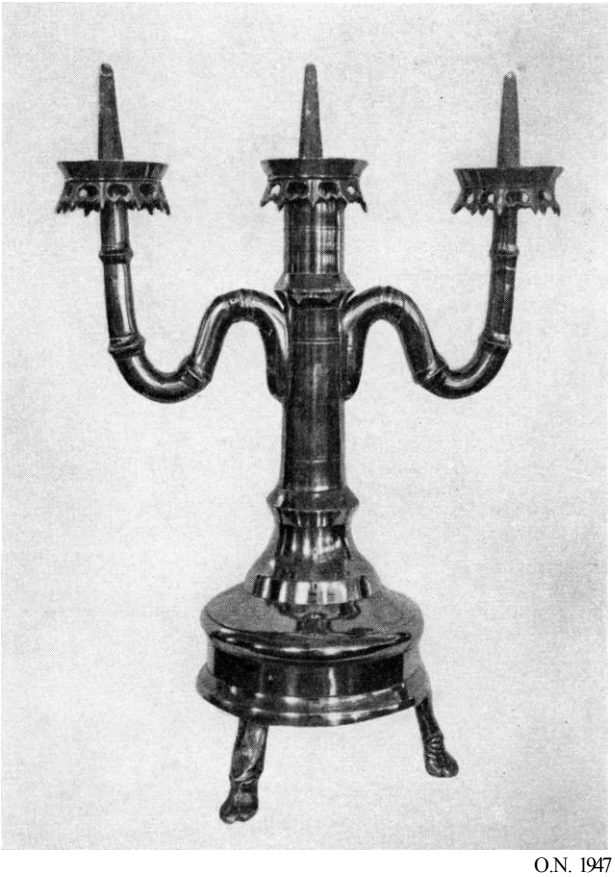
†*Messehageler.* 1) 1691 indkøbtes til en messehagel 6½ alen »violen brunt« fløjl samt guldgaloner og stribet taft til foer (rgsk.).

2) 1733 nævnes foruden nr. 1 en gammel brun blommet messehagel (inv.).

3) 1771 anskaffedes en ny galoneret fløjlsmessehagel (rgsk.).

Døbefont af granit fra 1882 (rgsk.).

**Døbefont,* romansk, af granit. Bevaret er kun den cylinderformede, forneden afrundede kumme, som under mundingen har en dobbelt rundstav. Intet afløb. Tvm. ca. 65 cm. På siderne ses rester af bemaling, underst en staffering fra 1700'rne bestående af røde rocailler på blå grund, derover et brunt farvelag fra 1844 (rgsk.). (Ikke hos Mackeprang). Fonten findes nu i Bornholms museum.

O.N. 1947
Fig. 9. S. Klemens kirke. Alterstage (s. 290).

Dåbsfad fra 1882 (rgsk.). I ældre tid omtales et †*messingfad* (inv.).

†*Dåbskander*. 1) O. 1700 anvendtes dåbskander af træ (rgsk.). 2) 1733 fandtes en tinkande (inv.).

†*Fontegitter*. 1817 anskaffedes otte hængsler til et »stakit« ved dåben (rgsk.).

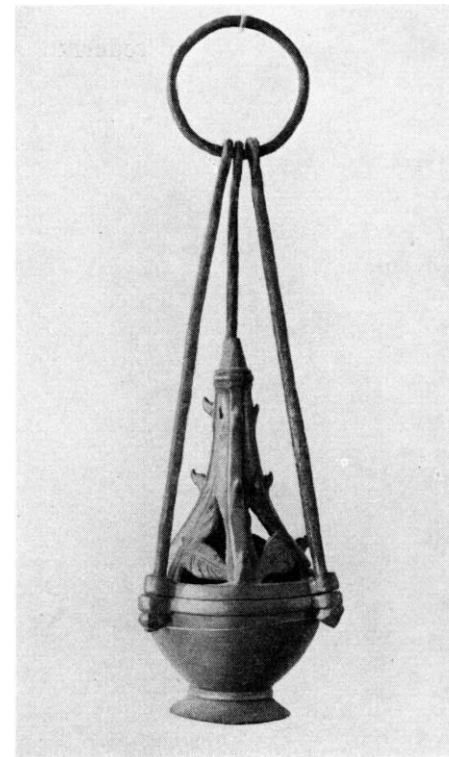
†*Fontehimmel*. 1684 købtes et tov til »hatten« over dåben (rgsk.).

Prædikestolen er ny. Den tidligere †*prædikestol* blev ifølge en af Thurah gengivet indskrift »forflyttet og oprejst« 1655 og året efter malet. »På den tid var Frederik den Tredje konge i Danmark og Norge, rigshofmester Joachim Gersdorff slotsherre (på Hammershus, sml. †kalkmaleri s. 288), Peder Winstrup biskop, Jens Larsen Malm provst, Hogen Zonnesen Røndebye sognepræst, Peder Larsen Bom degn og Espen Jørgensen og Peder Jensen kirkeværger«[1].

†*Timeglas* på prædikestolen nævnes 1733 (inv.).

Stolestaderne er nye. Af ældre stoleværk er bevaret en *stolestadelåge* af fyrretræ fra 1700'rne, hvori er indsat en lille egetræsfylding, 29x34 cm, fra slut-

ningen af 1500'rne med to udskårne, hjelmede våben, vistnok tilhørende landsdommer Peder Hansen Uf (†1596) og hustru Margrethe Hansdatter, hvis initialer — PH MHD — er indskåret foroven. Døren har barokt, smedet nøgleskilt og aftryk af lange smedede hængsler. Af en rød-hvid marmorering, rimeligvis fra 1823, da kirken ifølge rgsk. blev malet og marmoreret, er kun lidt tilbage; på det øverste rammestykke er malet »No. 8«. Bag på den gamle fylding ses under et lag grå farve spor af to malede våben, de samme, som er skåret på forsiden. I tårnets mellemstokværk.

O.N. 1944
Fig. 10. S. Klemens kirke. *Røgelsekar (s. 291).

Hjørneskab fra 1825 (rgsk.) med dobbelt fyldingslåge. Under den nuværende egetræsmaling ses en marmorering.

†*Kiste* til alterklæderne købtes 1692 (rgsk.).

†*Dørfløj*. På våbenhusdøren skal have været malet et billede af S. Clemens under indskriften: »St. Clemens af Rom«[2].

†*Pulpiturer*. 1704 fik snedkeren Espen Laursen 30 sletdalere for et pulpitur (rgsk.). Thurah omtaler to pulpiturer, det ene med otte små tavler indeholdende korte historiske optegnelser fra sidste halvdel af 1500'rne, det andet, kvindepulpituret, med tre tilsvarende tavler[3].

Orgel fra 1882 (rgsk.). †*Orgel*, bygget af Gregersen, købtes 1846 (rgsk.).

**Pengeblok* fra 1600'rne af jernbunden eg, 100 cm høj. Foroven findes et udskåret gavlbrædt med rester af indskrift: »Skolens Block«. Spor af marmorering. I Bornholms museum.

Pengetavle fra 1758, af fyrretræ med drejet skaft og udsavet prydgavl. Tavlen er sortmalet, på gavlen står årstallet 1758 og et spejlmonogram I K F.

To †*pengetavler* blev repareret 1696 (rgsk.).

Præsteraekketavle i tre afdelinger, de to ældste, hvis indskrifter er opmalede, stammer fra 1700'rne. 1823 ønskedes series pastorum fortsat på en ny tavle (rgsk.).

Pesttavle (sml. Rønne, s. 64), glat, i simpelt profileret ramme. Fornyet 1823 (rgsk.).

† *Tavler*. Thurah nævner en række indskrifttavler, som fjernedes ved kirkens

restaurering o. 1750. Således over koret en fortegnelse over de oldenborgske konger, sluttende med Frederik 3.s kroning 1648. På kirkens søndre side stod navnene på biskopperne i København og Lund fra reformationen til o. 1665. Efter restaureringen 1743—52 blev der til minde om denne begivenhed ophængt en tavle med forgyldt indskrift under pulpituret. Sml. kalkmalede indskrifter s. 288 f.

Lysekrone i renaissance fra o. 1600. Rigt profileret midtstang med lille, fladtrykt hængekugle. 2 x 6 ~-svungne lysearme endende i rosetter forneden og mellem og over armene flade, svungne prydbøjler med nedadvendte profilhoveder. Øverst en stor kronet dobbeltørn og en kraftig ring. Ophængt i koret.

†*Lysekrone* af messing, nævnt 1733 (inv.).

Bornholmerur, mærket I. P. Arboe, anskaffet 1795 for 42 rdl. (rgsk.). I tårnrummet.

†*Solur* opsattes 1688 på våbenhuset (rgsk.).

Klokker. 1) Senmiddelalderlig. Om halsen latinsk versalindskrift: »Ave Maria gracia plena Dominus tecum ben« (»hil dig Maria, fuld af nåde, Herren være med dig«). Indskriften — begyndelsen af »Ave Maria« — slutter ejendommeligt med de tre første bogstaver af ordet »benedicta« (»velsignet«) hvormed lovprisningen fortsætter. Tvm. 103 cm. (Ikke hos Uldall).

2) Omstøbt 1882 af to ældre klokker, hvis indskrifter begge er gengivet på den nye (se †klokker, nr. 2 og 3).

†*Klokker.* 1) Støbt 1601 af Reinholdt Benninck i Lybæk. På klokken fandtes to våben tilhørende slægterne Gagge og Splid samt indskriften: »Anno 1601 lod Claus Kames denne klokke støbe til St. Clemens kirke paa Bornholm efter velbyrdige hr. Jørgen Gages og hr. Lars Nielsens i den tid sogne-herres befalning af Rheinholt Benning i Lübeck«[4].

2) Støbt 1725 af Johan Hinrich Armowitz i Lybæk. Indskrift: »Soli Deo gloria Rege Friderici IV var oberst her Niels West, Hans Ancker Landets provst, her Pedersen sognepræst Hans Madsen Kiercke werge, H. E. S. Me fecit Johan Hienrich Armowitz a Lybeck anno 1725«. Omstøbt 1882 (sml. ovenfor).

3) Støbt 1762 af M. C. Troschell. Indskrift: »Me fudit Michael Carl Troschell Hof Glockengieser Copenhagen Anno 1762 da femte Friderich bare tvilling rigets crone og prydede i fred som Salomon sin throne. Von Urne amtmand var, provst Stenbeck, præst herr From, jeg som tilforn var hæs, til lyd og mæle kom«. Omstøbt 1882 (sml. ovenfor).

GRAVMINDER

†*Begravelse.* Under koret i den gamle kirke fandtes en muret begravelse, hvori det hed sig, at øens adelige embedsmænd blev begravet i ældre tid. 1661

skal den være overdraget til oberst Mikkel Eckstein og dennes efterkommere[5]. 1726 lod sandemanden Mickel Monsen på Simlegaard graven åbne for at nedsætte sin søns lig (rgsk.).

Runesten. 1) »Lundhøj-stenen«. Indskriften lyder på nutidsdansk: »Gunild lod denne sten rejse efter Ødbjørn, hendes ægtefælle; Krist hjælpe Ødbjørns og Gunilds sjæl i lys og paradis«[6]. På kirkegården.

2) »Kuregård-stenen«. Indskrift: »Svend og Kæld rejste stenen efter deres fader Julger(?)«[7]. På kirkegården.

3) Tre brudstykker fandtes ved kirkens nedbrydning 1881, et fjerde kom til veje 1889 under oprydningen efter præstegårdens brand. »N. N. rejste denne sten efter sin broder Sven. Gud og Guds moder (hjælpe) hans sjæl. ... kil ristede disse runer og (d.v.s. sammen med) Svenne«[8].

4) To brudstykker, det ene fundet i præstegården 1879, det andet i det nedrevne klokketårn 1881. Alene ordet »ærkebiskops« er læseligt[9].

5) To brudstykker fundet 1882—83. Kun et par ord, »Asser og ...« kan læses[10].

6) To brudstykker, tilhuggede til kvadre og fundet 1888 efter præstegårdens brand. På det ene ses enkelte runer[11]. Alle brudstykkerne er indmuret i nordre kirkegårdsdige (sml. s. 277).

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1735, regnskaber 1755—78, 1783, 1794—1800, 1802—89 (LA). Specifikation m.m. 1766 (Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager. LA). — Beretninger af Hans Zahrtmann (bygning, kalkmalerier) 1881—83. — Korrespondancesager i NM. — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, O. Norn 1944 og 1947 (inventar).

Indledning, bygning, kalkmalerier: [1] Diplomatarium Danicum, 2. rk., bd. 11 (Kbh. 1950), nr. 206, s. 206: Jens Eriksen, høvedsmand på Bh., skænker kapitlet i Lund 11 gårde på Bh. (»item unam curiam in parrochia beati dementis in Haslæheret«). [2] Fortegnelse over kirker og disses ejere, da forordningen af 3. juni 1809 udkom (Da. kane. RA). [3] Hübertz, s. 132. [4] Hübertz, s. 439. [5] Ravn, s. 146. [6] »Guter«, eller »gotniske« udmøntedes ca. 1340—1450 (sml.: Fritze Lindahl: Møntfundet fra Ebbelnæs på Møn, i: Nordisk Numismatisk Årsskrift 1952, s. 39 f). — Tillægsordet »sorte« må vel betyde, at de 1881 fundne guter var af ringe gehalt og antagelig præget sent i nævnte tidsrum. [7] Ny kgl. Saml. 723, 4°, hvori en marginalnote, som med rationalistisk vrissen tillægger: »Snik snak: men kirken er indviet Sancto Clementi til ære«. — Thurah (s. 104), som afvigende beretter, at kraniet sad indmuret i »kirkemuren straks ved våbenhuset«. [8] J. P. Møller: Folkesagn, Bh., 1867, s. 4—5 (opt. i Da. Folkemindesaml.). [9] Meddelt Aage Rohmann 25. januar 1950 af en 1866 i Klemensker født mand. (Da. Folkemindesaml). [10] Skougaard, s. 333 f.; Møller, s. 16. [11] Omtrent de eneste oplysninger om S. Klemens, Sodemann har indført i kaldsbogen (ved embedet). [12] De reelle oplysninger om terrænet i ældre tid stammer fra en optegnelse af meget broget indhold (i Da. Folkemindesaml.), meddelt af Vilhelm Bistrup, Rønne. [13] Af Zahrtmann opfattet som de hellige tre kongers tilbedelse, en fejl, som tillige med andre misforståelser af Zahrtmann

går igen i Petersen: Kalkmalerier, s. 145, hvis redegørelse også i øvrigt er utilfredsstillende. — Om fremstillingen af lykkehjulet i Tingsted kirke, se anf. v. s. 77 og pl. XXXI 3 samt D.K. Maribo, s.1317. [14] Leen er i Zahrtmanns øjne blevet til en båd, som døden skyder frem med en stang. [15] Ikke ueffen farveskitse af Sjælevejningen, udført 1881 af »Hr. boghandlercommis Marcker, Rønne«, indsendt af Zahrtmann, som var skuffet over Stöckels fotografiske optagelser. [16] Thurah, s. 103. — De nævnte våbener m. m. har rimeligvis været malet i skibet.

Inventar m.m. [1] Thurah s. 102. [2] Thurah s. 104. [3] Thurah s. 102 f. [4] Thurah s. 105. [5] Thurah s. 104. [6] Jacobsen-Moltke nr. 399. [7] Smst. nr. 403. [8] Smst. nr. 404. [9] Smst. nr. 405. [10] Smst. nr. 406. [11] Smst. nr. 407.

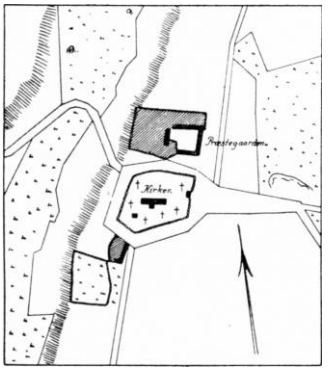

Fig. 11. S. Klemens kirke 1817.